

BODÓ BARNA

TÉVESZMÉK A POLITIKÁBAN

*Akik rá tudnak venni, hogy abszurd dolgokban higgy,
rá tudnak venni kegyetlenkedésekre is.*

VOLTAIRE

Félrevezethető népnak nincs hazája.

???

„Tévedni emberi dolog”

■ Szent Jeromos 420-ból származó mondása – *Errare humanum est* – alighanem a legtöbbet idézett szállóige. Használjuk okkal és ok nélkül, önvédelemből vagy a felelősség áthárításának szándékával, avagy egyszerű szófordulatként, ha éppen nem kívánunk egy kérdésről-helyzetről véleményt nyilvánítani. Aki idézi, szinte biztosra veszi a megértő legyintést, illetve arra is joggal számíthat, hogy a vonatkozó kérdést/kontextust, amelyre a szállóige egyfajta válasz volt – nem gondolják tovább, lezárják. Szent Jeromos mondása szellemi zsákutca. Miközben társadalmi felmentést hoz – ki tekintheti önmagát tévedhetetlennek, minden ismeretek tudójának? –, s ezért hatása pozitív, látni kell, hogy egyben gát is: akadály a annak, hogy a vonatkozó helyzetet mélyebben elemezzük, hogy a felmentés helyett a tévedés okán gondolkozzunk el. Keresni a (bármely) gondolatmenet buktatóit – örök feladat és kihívás, nem csupán a lehetséges korrekciók okán, hanem mert arra is választ kap(hat)unk, hogy hol vitt félre a gondolati lánc.

A tévedés oka lehet ismeretek hiánya, a téves – módszertanilag nem megalapozott – helyzetértel-

Ma már látjuk, hogy a tudomány és a technika fejlődése nem jelenti a humánus fejlődését.

A kéziratral kapcsolatos megjegyzésekért és javaslatokért köszönettel tartozom Bakk Miklósnak és Szász Alpár Zoltánnak. (B. B.)

JK
2010/9

mezés, de alapja lehet előítélet, illetve valamilyen erős meggyőződés is. Még mielőtt sorra venném ezeket a kérdéseket a politika és ennek tudománya, a politológia vonatkozásában, néhány általános észrevételt kívánok megfogalmazni.

Vannak olyan fontos tudásterületek, amelyekkel kapcsolatosan a speciális tudás: elvárás. A természettudomány ide tartozik. Senki nem gondolja, hogy minden előképzés nélkül érteni fogja a kvantumfizikát avagy a genetika szabályait. A matematizált tudományok státusa olyan, hogy az egyszerű polgár tisztas távolból figyelni és vélhetően tiszteli azokat, akik ezekkel a tudományos kérdésekkel foglalkoznak. Sokkal nagyobb a bizonytalanság, ha társadalomtudományokról van szó, amelyek az emberi közösséggel, viselkedéssel, cselekedetekkel és döntésekkel kapcsolatosak. A pszichológia nemegyszer kerül abba a helyzetbe, hogy arra tanít meg, amit hitünk szerint ismerünk, avagy ismernünk kellene. Hiszen bár az ember az idők során alig változott, de a társadalmi környezet, a kezelendő kapcsolati rendszer a valamikorinál sokkalta bonyolultabb, amikor a kapcsolatok megváltozott rendjének és jellegének a feltárása is gondot okozhat – ezt sokan nehezen fogadják el, nem számolnak vele.

Vélhetően még nagyobb a gond a politikát illetően. A politika jelenségeit vizsgáló tudomány, a politológia igen sokak számára nem is tudomány. A természettudomány arra tanította meg az embert, hogy a tudomány – a klasszikus definíciós elemek: saját vizsgálódási terület és módszer mellett újabban az önálló elméleti háttér és fogalmi apparátus is ide tartozik – azt jelenti, hogy a megállapított igazság ellenőrizhető, modellezhető. Egyesek a matematikai apparátus meglétét is a tudományként való elismerés előfeltételének tartják.

Politikai ismeretek és/vagy tudás

■ Józan ész. Tapasztalat. Logika. Ráció.

Ennyi (minden) áll rendelkezésünkre, amikor a politika történéseit kellene/kívánjuk szaktudás hiányában értelmezni. Ebben a világban élünk, innen szerezzük tapasztalatainkat – értelmeznünk kell helyzeteket és folyamatokat. Jelen van itt egy burkolt előfeltevés, hogy a józan észre apellálva a jelenségeket megértjük, első közelítésben képesek vagyunk kezelni a kialakuló helyzeteket.

Ha a józan észre hivatkozunk, természetesen nem Thomas Paine 1776-ban, az amerikai függetlenségi háborúban született politikai röpiratára (*Józan ész – Common Sense*) utalunk, bár az észak-amerikaiakat politikai jövőjük végiggondolására ösztökélő nyilatkozat címe éppen azt sugallta, hogy abban a helyzetben a józan paraszti ész diktálta lépésről volt szó. Most arra a józan észre utalunk, amely képes megtapasztalni és megismerni a környezetet, képes felismerni az igazat és/vagy az értéket. Ezért sokak számára a józan ész a tudomány előszobája, egyfajta közelítő módszer, aminek okán azt is kijelentették már, hogy a tudomány a „józan paraszti ész” kikristályosodott, rendszerezett formája.

Csakhogy éppen a politika az a terület, ahol a józan ész gyakran kudarcot vall, nincsenek vagy nem működnek az előzetes, kész válaszvariációk, vagyis az a tudás, amelyet mindenki számára közösnek gondolunk – nem segít. Ekkor jön létre a válság, ekkor fogadjuk el (talán), hogy az érzékszervek által közvetített információnál – mindennapi tapasztalatnál – többre volna szükség. Ekkor keressük a logikát, a történések belső összefüggéseit, a célszerűséget.

Mi a célszerű valamely helyzetben? – a látszat ellenére ez nem egyszerű kérdés. A célszerűség feltételezi a kontextust: a tisztázását annak, hogy milyen helyzetben, milyen feltételek közepette, milyen társadalmi kényszerek hatására történik valami. Bár a kérdésekre adható válaszok olykor zsákutcába visznek, sokakat ez alig zavar, ugyanis megvan bennük a rend és az igazság fenntartásának, helyreállításának az

igénye. Ezt úgy vélik elérhetőnek, ha nem fogadják el a világ bonyolultságát és áttekinthetetlenségét, azaz a személytelen folyamatokat, hanem egyszerűséget visznek a bonyolultba, és ezzel – szerintük – átláthatóvá teszik a számukra áttekinthetlent.

Ezen az alapon ítélnék – és olykor elítélnék. Feltehetőleg nem tömegek vélekednek így, de áruklodó és jellemző, ha egy portálon valaki ilyen véleményt fogalmaz meg: „Végignézttem az adást. D. vendége volt T. A. és K. P. Nagyon értelmeseket mondtak – természetesen a *politológiai szemfényvesztés* kereteiben.”¹ Politológiai szemfényvesztés. Ebben nemcsak elutasítás van, hanem egyfajta elméleti „horror vacui”, irtózat attól, ami a nyilatkozó számára feltáratlan-ismeretlen. Ennél szinte semmivel sem jobb az a vélekedés, miszerint „tudományos megközelítés természetesen létezik (vö. *political science*), függetlenül attól, hogy a politológusnak címkézett honfitársaink, akik rendszeresen lépnek fel tévéstudiókban, sokszor *nem az alapján* dolgoznak”.² Vagyis a politológusnak lehetnek az átlagost maghaladó ismeretei a politikáról, de ha a nyilvánosság elé lép, nem a szakismereteire épít. A politológia így lesz sokak számára egyfajta fölösleges elméletieskedés, amit talán az sem vesz komolyan, aki műveli.

Mivel a személytelen folyamatok megérthetetlenek társadalomtudományos műveltség nélkül (éppen ezért jöttek létre ezek a tudományok), és ez a műveltség jobbra hiányzik, kézenfekvőnek tűnik úgy dönteni, hogy a bonyolultság nincs is, hanem mindenütt csak a mindennapi életből jól ismert egyszerű érdekkövető cselekvés működik. Így újra lesznek cselekvőink – ott is, ahol valójában nincsenek. Ezzel persze átkerülnek a fantazmagóriák világába. A végső *igazság* helyett az érdekek kerültek előtérbe mint a politikai cselekvés indítékai.

Két megjegyzés kívánkozik ide. Különbséget kell tenni a politikai ismeret és a politikai tudás között. A politikai ismeretek helyzetekkel és folyamatokkal kapcsolatos olyan információk, amelynek révén a polgár értő részese lehet a politika történéseinek, tudja, mit miért tesz vagy nem tesz. A politika intézményeinek és működésüknek az ismerete például idetartozik. A politikai tudás nemcsak más, de ennél több. Visszatérő kérdése az emberiségnek: hogyan éljünk? Ha a végletekig szétfeszítem a keretet, akkor a politológia erre az örök kérdésre segít választ találni. Ha megmaradok a klasszikus tudományos értelmezésnél, akkor a politikai tudás megértést jelent, új helyzetben új ismeretek létrehozását. A politikai ismeret gyakorlati, a politikai tudás elméleti irányultságú (Körösényi–Tóth–Török 2008). A politikai ismeretet és tudást akkor lehet problémamentesen elhatárolni, ha elfogadjuk – nem tagadjuk meg – a politikai megismerést illetően az institucionalista-objektivisták nézőpontját. A 20. században viszont a politikai folyamatok értelmezésében egyre inkább a dialogikus-cselekvéseméleti szemlélet hódít teret. Kari Palonen fogalomtörténeti elemzése kimutatta, hogy a politika világa – számos fogalmi hagyomány ellenére – a *tiszta cselekvés* világa (Palonen 2009). A vesztfáliai békét (1648) követően a territorialitás és a világos határok váltak a politikai közösségek alapjává – és a térbeli szemléletnek saját fogalomkészlete és retorikája alakult ki. A 19. században viszont – évente üléselő parlamenti, kormányzás és ellenzék kettőssége – előtérbe került a politikai tapasztalat temporizálása, időbelivé tétele. A cselekvés felől vizsgált politika ugyanis megtöri az állandóságot. A cselekvésközpontúság által behozott szabálytalanság – a politikai világban minden mozog, vitatott, bizonytalan – a módszertani pluralizmus felé vitte el a politikatudományt, ezzel kapcsolatosan állapította meg Skinner, hogy a politika egyike azon fogalmaknak, amelyeknek leíró és értékélő dimenzióit nem lehet szigorúan elkülöníteni.³

Továbbá a politikáról való beszédmódokat illető rövid megjegyzés: a politikai diskurzus esetében a diszkurzív jelenségek részei a politikai megismerési folyamatnak, hiszen Weber óta tudjuk és látjuk, hogy a politika nagyrészt a nyilvánosság előtt, a

beszélt vagy az írott szó eszközével történő egyfajta, habermasi értelemben vett, a megismerést és az érdeket összehétközíteni igyekvő önreflexiós folyamat. A politikai vita elsősorban a politikai szereplők megnyilatkozásait és a kapcsolódó reflexiókat jelenti, bár a tartalmi kérdések mellett fontos dimenziók az identitásteremtés vagy a legitímálás is.

Visszatérve az előbbi gondolatmenethez, abban egy módszertani téveszme is azonosítható: sokak szerint a tudomány semlegességet, apolitikusságot⁴ feltételez, és mivel a politológia művelői akarva-akaratlanul elemzőként jelen vannak a közéletben, de különben sem lehetnek apolitikusak, nem lehetnek semlegesek, ebben a kontextusban a politológia humbug (volna). A vonatkozó érvelés szerint, miközben hűek kívánnak lenni szakmájukhoz, de érintkezniük kell a politikummal, csakis az „aurea mediocritast”, a politikai középvonalat, a politikai „centrumot” követhetik, s nem kapcsolódhatnak sem „jobbfelé”, sem „balfelé”, hiszen ezek „oldalak”, amelyek mindenképpen idegenek a *centrális beállítottságú* kutatótól, a szellem igaz emberétől. Megjegyzendő, hogy miközben a politikatudós számára a politikai elkötelezettség kérdése irreleváns, a politikus számára meghatározó, hiszen az egyik értelmez, a másik a folyamatok tényezője.

Semlegesség, pártatlanság, értékmentesség⁵

■ Látszólag szinonim fogalmak, de nem azok. A kutató pártatlan lehet, semleges a politikai szereplők megnyilvánulásait illetően, elemzéseiben a szubjektivizmustól, a torzításoktól tartózkodó, de nem értékmentes. Amikor kutatási tervét kidolgozza, akkor azt magas absztrakciós szinten fogalmazza meg, általa igaznak tartott empirikus előfeltevésekre alapoz, és normatív megfontolásokat is beépít. Vagyis a kutató nem lehet semleges, de az általa használt eljárásnak annak kell lennie. A kutatói értékmentesség elvárása tehát alapvetően hibás, minden kutató valamilyen társadalmi közegben gyökerezik, ebben az értelemben nem létezhet „semleges” tudós. Az értékmentességet illetően további dilemma, hogy a társadalmi valóság fotográfiaszerű leképezése lehetetlen. Szabó Márton jelenti ki erről a makacsul fennálló természetlen dichotómiáról (miszerint a kutató csak az érdektelen és pártatlan megfigyelő szerepében birtokolhatja az igazságot), hogy az eleve téves (Szabó 2003). Gondolatmenete folytatásában Habermast idézi: nem az a baj ezzel a felfogással, hogy normaként használják, és része a tudományos belharcoknak, hanem az, hogy kizárja a kérdés árnyalt vizsgálatát. Ha nem a természetről gondolkodunk, mondja Habermas, akkor vizsgálati tárgyunkkal, azaz a kommunikáló emberrel eleve értelmező-kommunikációs közösséget alkotunk, egyébként fogalmunk sincs, miről beszél az illető (Habermas 1994). A megfigyelő mindig érdekelt és érintett megfigyelése tárgyában. Kérdés: mire volna alapozható az a feltételezés, hogy egy távoli bolygó lakója pontosabb képet adhatna rólunk, mint mi magunk? Érvet ugyanis nem lehet felhozni mellette.

Az emberi magatartás a társadalmi lét alapvető összetevője, jellemzői: aktív (minden társadalmi jelenséget emberi magatartások idéznek elő), produktív (a társadalmi fejlődés új eredményeit emberi magatartás hozza létre) és konstitutív (az egyes társadalmi jelenségek sajátos szerepét az emberi magatartásokra való vonatkozásuk szabja meg). Ebben az értelemben a politikatudomány s általában a társadalomtudomány feladata a társadalmi cselekvések értelmének a feltárása. A magatartásokat a tudomány helyes felismerései befolyásolják, ami eszmei mozzanatot a cselekvésben.

Természetesen az értelmezésben törekedhetünk tárgyilagosságra és pártatlanságra, és törekszünk is, de mindnyájunknak vannak előfeltevéseink és érzelmeink, érdeklődési köreink és értékeink. Az elvárt objektivitás tekinthető az emberi tanulás

eredményének, ami a tudományos tevékenység célja és eszköze is, mivel lehetővé teszi a módszerek, eljárások megismételhetőségét és mások általi megismerhetőségét is. A politikai diskurzusok vizsgálata során azt tapasztaljuk, hogy a „teljes objektivitás” hangoztatása olyan, mint a „végső alapokra helyezés” vagy a „nézzünk végre a dolgok mögé” igénye: az érvényes beszédért való küzdelem retorikai eszköze. Valójában nem az a kérdés, hogy a kutató involvált-e abban, amiről ír és beszél, mert egyébként miért foglalkozna a dologgal, hanem az, hogy ezt milyen *szinten és színvonalon* teszi. Az átmenetek és a határok a fontosak.

Összefoglalva: a politikatudományban az értékmentesség problémája megkerülhetetlen. Max Weber szerint a kutató nem mellőzheti értékítéleteit, hiszen azok a kutatás kezdetétől minden mozzanatban jelen vannak. Ezért két feltételt követel meg a kutatótól: egyrészt azt, hogy legyen tisztában saját elkötelezettségeivel, és ha erre lehetőség van, tárja is fel ezeket; másrészt pedig azt, hogy kutatásai során a tényeket és az értékeket szigorúan válassza el egymástól. A kutató ugyan vizsgálhatja a létező értékeket, de nem foglalhat állást abban a kérdésben, hogy melyik a hasznosabb, célravezetőbb. Nem mondhatja meg a cselekvő embernek, hogy milyen értékeket kövessen, mert az már a politika területe.

A weberi gondolatmenetnek is van egy csapdája. Leo Strauss arra a következtetésre jutott, hogy a weberi társadalomtudomány ugyan bölccsé teheti az embereket a tekintetben, hogy egy cél eléréséhez milyen eszközök kelljenek, de képtelen eligazítást adni abban a kérdésben, hogy mely célok legitimek és igazságosak. Strauss szerint az ilyen tudomány abból a célból született, hogy bármely hatalom vagy érdek kiszolgálója lehessen (Strauss 1994). El kell tehát utasítani az értékítéletektől tartózkodó (politika)tudomány gondolatát, az értékalkötelezettség a politika egyik legfontosabb adottsága a társadalommal szemben. Az előfeltevémentses tudás illúzió, az értékmentesség látszólagos, mert kritikátlanul újratermel. A „módszertani tisztaság”⁶ elve éppúgy, mint ahogy az „értékmentesség” követelménye megengedhetetlen módon leszűkíti a tudományos vizsgálódás tárgyi területét, az elméletnek a módszer alá rendelése a tudomány értelmét fordítja meg (G. Fodor 2006). A politikatudomány központi feladata az „elveszett valóság” visszanyerése, pontosabban az értelmezések során a „valóság nyitottságának” helyreállítása. Ugyanakkor azt is el kell ismerni, hogy a társadalomtudományi ismeretek és a kutatások nagy része érdekkötött.

Módszertani szempontból létezik még egy sokak által nyitottnak tekintett kérdés: az ismeretek ellenőrizhetősége. És a dilemma nem alaptalan: hiszen az ellenőrizhetőség a folyamatok megismételhetőségét feltételezi – miközben a társadalmi folyamatok soha nem ismétlődnek meg tökéletesen azonos feltételek mellett. Ha egy közpolitikai döntési eljárásról alkotunk modellt, igaz voltát miként értelmezzük, ha az ellenőrizhetőség kérdése relatív? Figyelem, nem a politika döntéseinek, intézményi működésének a társadalom általi ellenőrzése a kérdés, ezt a demokrácia megoldja. Hanem a politikatudományi tételek igazságtartalmáról és ellenőrizhetőségéről van szó. Itt viszont könnyen összeecsúszhat két szint: a társadalmi folyamatok megismételhetősége nem jelenti a kutatási feltételek megismételhetetlenségét. És a tudományos választ az összehasonlító politológia révén kapjuk meg. A politikai rendszer dinamikusan változó rendszer, melyet környezete és belső alrendszerei egyaránt meghatároznak. Vizsgálatát az összehasonlító politikaelmélet (komparatiztika) végzi. Ennek során vagy a politikai alrendszer egy-egy elemét hasonlítják össze (pl. pártrendszer, alkotmány), vagy egy folyamatot vizsgálnak (pl. hogyan történik az érdekérvényesítés vagy a konfliktusmegoldás az adott rendszeren belül), vagy pedig, ami csak az 1970-es évektől terjedt el Nyugat-Európában, az eredményességet (output jellegű szempontok) kísérelik meg összevetni a politikai rendszerek működésében. Akár a hason-

lóságokat vetik össze, és keresik a különbségeket, akár a különbözőket hasonlítják össze, és megnézik a hasonlóságokat – az eredmény kísérletinek mondható.

A téveszme

■ Kerestem könyvtárban, de (vidéki feltételek között) nem is reménykedhettem abban, hogy Vámbéry Rusztem könyvét a téveszmékről kézbe vehetem. Pedig *Az élő múlt. Politikai téveszmék – társadalmi babonák* című, a Pantheon Irodalmi Intézet által 1931-ben kiadott mű alighanem az egyedüli a magyar szakirodalomban, amely címében is a témánknak szentelt. Talán nem meglepő, hogy a téveszme irodalma nem mondható gazdagnak, internetes kereséssel sem sikerül két tucatnál több jelentésszerű találatot összegyűjteni. Természetesen nem a pszichotikus állapotként definiálható téveszmékről kerestem elérhető szövegeket. Minden bizonnyal a leghíresebb „téveszmés” könyv Richard Dawkins az isteni téveszmének szentelt munkája, amelyben összefoglalja a vallások, vallásos hit általános kritikáját (Dawkins 2007).

A téveszmékről máig érvényes első fontos megállapításokat Francis Baconnek köszönheti a filozófia. Legnagyobb hatású művében, az arisztotelészi módszerre visszautaló *Novum organum*ban fogalmazza meg téziseit a tudományos megismerés hibáiról és ezek kiküszöbölésének a módjáról (Bacon 1995). Központi kérdése: a tudományos megismerés miként lehet megalapozott? Bacon tudománya megfigyelő tudomány. Nem mond semmit arról, hogy mi felé kell törekednünk; egyforma értékű és jelentőségű tényeket ismer; megfigyeli, magyarázza ezeket a tényeket, ám nem mond ítéletet róluk. A kutatás gyakran összekeveri egymással a tények két csoportját: azokat a tényeket, amelyek olyanok, amilyeneknek lenniük kell, a nem normálisakkal: a normális jelenségeket egybemossák a patológikusakkal.

A gondolkodásra, ismeretszerzésre *idolumok*, *ködképek*, *téveszmék* jellemzők. Feladat, hogy feltárjuk, ezek miben állnak, hogy ne akadályozzák a világ helyes megismerését. Négy ködképet ír le: törzs, barlang, pénz/piac és színház. Az elsőbe tartoznak mindazon tévedések, melyek ember mivoltunkból fakadnak – ezek közös tévedéseink. Az érzékelésre és a gondolkodásra is vonatkoznak. Az ember hajlamos saját természetét, jellemzőit rávetíteni a világra. Ezt antropomorfizmusnak nevezik. Tipikus tévedés: értelemmel megerőszkolja az ember a világot, a tökéletest rávetíti a világra. Például tökéletes a körmozgás, ezért egykor a tudósok azt állították, a bolygók biztos körpályán mozognak. A második csoportba tartoznak az egyén saját tévedései. Mindenki saját barlangba van bezárva: kapott személyiség plusz a neveltetése során kapott személyisége hat a világnézetére. Téveszméit le kell győznie. Bacon tanácsa: helyes a középút követése. A harmadik csoportba az emberi kommunikációból fakadó tévedéseket sorolja: az érintkezés, a nyelv mint tévedésforrás. Használunk szavakat, melyek nem létezőket jelölnek meg, pl. a végtelen. Vagy pontatlanul jelölő szavakat alkalmazunk. Lényeg tehát a helytelen szóhasználat. A negyedik, a színház: filozófiai hagyomány. A filozófusok valóságosként egy maguk által teremtett világot mutatnak be.

A tévedéseknek három alapesetét különbözteti meg: szofisztikus (kevés tény), empirikus (kevés kísérletből következtet), babona (a teológia keverése a filozófiával). A megoldás: az axiomatikus deduktív gondolkodással szemben a helyes módszer az indukció. Az egyes esetek kísérletes megvizsgálása a kezdet, ezekből levonni/felépíteni és végül ellenőrizni kell a következtetést. Az empirizmus Bacontól származik.

Megjegyzendő: a téveszmék nagy oszlatójának is volt téveszméje: Bacon szerint a technikai fejlődés együtt jár a humánus fejlődésével, s ezt a 20. század gondolkodói megkérdőjelezték, mára elvetették. Ma már látjuk, hogy a tudomány és a technika fejlődése nem jelenti a humánus fejlődését.

Émile Durkheim a szociológiát illetően foglalkozott a megismerhetőség kérdésével, megállapításai vonatkoztathatók a politikatudományra is. Durkheim egyértelműen Baconre utal vissza, amikor meghatározza a téves fogalomtípusokat: ezek a valós tények helyébe lépő közönséges fogalmak (*notiones vulgares*) és téveszmék (*praenotiones*), illetve a valós tényeket eltorzító ködképek (*idola*). A magyarázat szerinte, hogy az emberek a szociológia kialakulása előtt is alkottak fogalmakat, mert a fogalmak nélkülözhetetlenek voltak életükhöz. Emiatt a szociológiában sok, a valós dolgok helyét elfoglaló téveszme létezik. Durkheim elemzi a szociológia nagyjainak módszertani hibáit (*Comte* hibája, hogy tételezte: az emberiség folyamatosan, egyenes vonalon halad előre, fejlődik, ami ellen Durkheim több ellenérvet is felhoz: nincs bizonyítva, hogy tényleg fejlődünk; *Spencer* hibájának alapja sajátos társadalomértelmezése: szerinte társadalomról csak akkor beszélhetünk, ha az egymásmellettséget az együttműködés egészíti ki, de állítása csak akkor lenne helyes, ha a kollektív lét összes megnyilatkozását illetően bebizonyítottuk, hogy ezek valamennyien az együttműködés különböző formái, ami Durkheim szerint szinte lehetetlen). Durkheim módszertani elvárása, hogy addig ne alkalmazzuk a fogalmakat, amíg azok nincsenek tudományosan felépítve: mivel csak akkor állapíthatjuk meg, hogy van-e a tényeknek valamilyen céljuk, és hogy mi az, ha már meglehetősen előre jutottunk a tények magyarázatában – elég nehezen volna teljesíthető.

Valami hasonló történt a politikatudományban a *módszertani nacionalizmussal*. A módszertani nacionalizmus arra az előfeltevésre épül, miszerint a modern állam természetes szociális és politikai formája a nemzetállam. Ma már jelentős szakirodalma van ennek a téves módszertani előfeltevésnek, de amikor Ernest Gellner az 1980-as évek elején leírta: „A nemzet nélküli ember gondolata, úgy tűnik, feszültségre is szüksége van. Mindez magától értetődőnek tűnik, csak sajnos nem igaz” (Gellner 1997, 17.) – akkor még kevesen figyeltek rá. Gellner sokszor idézett meghatározása szerint a nacionalizmus lényegében *politikai alapelv*, amely azt tartja, hogy a politikai és a nemzeti alapegységnek kongruensnek kell lennie, tehát a nemzetet mint közösséget egyértelműen az ipari társadalom strukturális szükségleteivel hozza összefüggésbe, és a modern állam államigazgatási célokból történő homogenizációs erőfeszítéseinek az eredményeként fogja fel. Napjainkra változott némileg a helyzet, Rogers Brubaker módszertanilag közelíti meg a kérdést. Szerinte: „Nem azt kell kérdeznünk, mi a nemzet, inkább azt, hogy a nemzeti lét mint politikai és kulturális forma hogyan intézményesül az államokon belül és az államok között. Hogyan működik a nemzet mint gyakorlati kategória, mint osztályozási séma, mint kognitív keret” (Brubaker 2004, 390.).

A módszertani nacionalizmus – mint a társadalomtudományok fősodra által elfogadott, de hibás módszertani keret – ismeretelméleti alapok és program tekintetében szorosan kapcsolódott és igazodott a modern nemzetállamok kialakításának a tapasztalatához. A modernitás klasszikus elmélete holtpontra jutott, amikor a nemzetállamok, valamint a nacionalizmus és az etnicitás kérdéseinek a feldolgozására került sor (Wimmer – Glick Schiller 2005). Bár a 20. század történelmét a nacionalizmusok, etnikai-nemzeti háborúk alakították, a politikatudomány ezeknek a folyamatoknak a tanulmányozását „átengedte” a történelemnek, nem tudatosult az ok-okozati összefüggés. Csak Gellner és követőinek a munkássága hozta el a nacionalizmusnak mint a társadalomelmélet tárgyának és paradigmatis voltának az elemzését, és mondatott ki a kollektív tévedés ténye az állammal kapcsolatos elemzések keretét illetően. Az idézett szerzők megállapítják: a módszertani nacionalizmus elfojtotta a modernitás természetének és korlátainak a helyes megértését, s szisztematikus vakságot eredményezett.

■ Durkheim megállapítása, miszerint az emberek élethelyzeteik értelmezésére fogalmakat alakítanak ki a szaktudományos fogalmak megjelenése előtt, a politika/politikatudomány vonatkozásában fokozottan érvényes. Az egyes embert nem érdekli sem az állam működése, sem pedig a politikát meghatározó kérdések és eszmék mi-
benléte – pl. közjog és közhatalom, a politikai-hatalmi viszonyok általános összefüggései –, viszont az mindenki számára életbevágóan fontos kérdés, hogy ki és mi-
ként dönt a közösségi/társadalmi javak elosztásáról. Még szó sem lehetett a politi-
kai jelenségek tudományos értelmezéséről, de a politikatudomány napjainkra
klasszikussá vált kérdései – kik, milyen megbízatás értelmében, milyen felhatalma-
zással, milyen elvek szerint döntenek a közösség számára létező, örökösen szűkös
források elosztásáról – folyamatosan léteztek, éspedig azóta, hogy a politikai/dönté-
si szféra önállósodása elkezdődött; amióta a döntéseket nem a *kell* (Sollen), hanem
a konkrét társadalmi folyamatok határozzák meg. Weber szerint a politika jelenté-
se: törekvés a hatalomból való részesedésre vagy a hatalomelosztás befolyásolására
akár államok, akár olyan embercsoportok között, amelyeket egy-egy állam foglal
magában (Weber 1995).

A politika alapfogalmainak ismerete különböző szintű lehet, annak függvényé-
ben, hogy a társadalmi kapcsolatok során milyen tapasztalatra, mennyire egyértel-
mű információra van kilátás. A politika fogalmaihoz való hétköznapi viszonyulás-
ban négy szint elkülönítését látom lehetségesnek.

1. *Helyes értelmezés – helyes használat.* A mindennapi élet mindenkit rákényszerít bizonyos helyzetek és viszonyok (politikai) olvasatára, annak is vannak politi-
kai/politológiai ismeretei, aki soha nem készült külön arra, hogy a jelenségek mozga-
tórugóit és összefüggéseit elemezze, megértse. Egy sor politológiai fogalmat az embe-
rek helyesen használnak: ráéreznek, a gyakorlat közvetíti a helyes értelmezést. Példá-
ul a jóléti állam fogalmát helyesen használja a közéletben valamennyire jártas, s ha
nem is fedezi fel a meghatározás – olyan állam, amely a népesség nagy tömegének
gazdasági és szociális jólétét demokratikus társadalmi berendezkedés mellett biztosít-
ja – minden egyes elemét, alapjában képes nemcsak a helyes fogalomhasználatra, de
a társadalmi vonzatokat is érzékeli. Ilyen fogalomnak mondható többek között a régió
(bár ennek van nem politológiai értelmezése is) vagy az anarchia.

2. *Részben helyes értelmezés – helyes használat.* A következő kategóriát azok a fo-
galmak képezik, amelyek értelmezése, tartalmi leírása felkészültség nélkül nem sike-
rül, de a mindennapi kapcsolatokban, a politika folyamatainak értelmezésében ez
nem okoz gondot. Ilyen fogalomnak tekintem a méltányosságot, a legitimitást, de akár
az identitást is. Az egyes polgár tudja, hogy a méltányosság valami plusz, valamilyen
hátrány kiegyenlítése, és nem foglalkozik azzal a különben nem mellékes kérdéssel,
hogy a méltányosság okán elvárhatjuk azt is, ami több a jognál – a társadalmi igazsá-
gosságot. Vagyis a fogyatékosnak több támogatást kell nyújtani, hogy az egészségessel
azonos esélyei legyenek. Az identitás definiálása igen komoly elméleti feladat, még-
sem okoz gondot a – nem világosan értelmezett – fogalom helyes használata.

3. *Helytelen értelmezés – részben helyes használat.* A hétköznapi politológiai tu-
dás harmadik kategóriáját azok a fogalmak alkotják, amelyekről a polgárnak világos
véleménye van, ezt meggyőződéssel vallja, de a használat során kiderül, hogy mások
másként látják, ekként az egyéni értelmezés feszültség forrása lehet. Ilyen fogalmak a
demokrácia, a párt, a társadalmi rendszer, a civil társadalom, a bürokrácia és a sor
folytatható. Egykori parlamenti képviselő hirdette nagy buzgósággal, hogy a demok-
rácia értelmezése *világos*: mindent szabad, ha másnak nem ártasz vele. Atlagpolgári
gondolkodásban a demokrácia fogalma a „szabadság” fogalmával vált szinonim jelen-

tésűvé, mely szerint minden ember nemcsak jogilag, hanem rang és lehetőség tekintetében is egyenlő a társadalomban. Csakhogy a demokratikus jogegyenlőség messze nem azonos a gyakran hozzágondolt és általa megvalósíthatónak vélt vagy inkább sugalmazott és aztán követelt általános egyenlősdivel, „szabadsággal”. A demokrácia a hatalomgyakorlás módját illető általános előírás: állam- és kormányforma. Többek között megmutatja, miként lehet hatalmat gyakorolni érdekluralizmus esetén.

4. *Nincs értelmezés – nem használt fogalmak.* Végül pedig a negyedik kategóriába olyan fogalmak tartoznak, amelyeknek nincs köznapi olvasata, ezek a mindennapi kapcsolatokban alig vagy soha nem fordulnak elő, de a társadalmi folyamatok megértését illetően jó és fontos volna ismeretük. Ilyen fogalom például az anómia: a normavesztés. Olyan társadalmi szituáció, amelyben a régi normák már nem, az újak pedig még nem működnek. Sajátos formája az *elidegenedés*, amely egyfajta hatalomnélküliséget, az élet értelmetlenségét, az elmagányosodást, végül az érintett személy önmagától való elfordulását, azaz önértékelésének elvesztését és számára ezáltal norma-nélküliséget jelent. Ilyen kifejezés még a történelmen kívülség, a paradigma.

Tévedések, tanítások, pogromok

■ Tele vagyunk ellenőrizhetetlen (eredetű) információkkal és értelmezésekkel: tévedésekkel, előítéletekkel, koholmányokkal, politikai programmá előléptetett úgynevezett tanításokkal. Vegyünk sorra néhány példát.

A *tévedések* és *koholmányok* mindenféle rész- és féligazságokból, közhelyekből és sztereotípiákból állnak össze. A sztereotípiák – merev képzetek, amelyek összefoglaló képet nyújtanak egy csoport tipikusnak tartott vonásairól – szerepe felemás. Mivel egyszerűsíténeket, elősegítik a világban való eligazodást, a tájékozódást, viszont ha túlságosan formalizálódnak, könnyen előítéletekké válnak, és gátolják a valós összefüggések feltárását. Idézzünk egy idevágó példát: „Minden demokrata liberális.” Vitathatatlan, hogy a demokrácia térnyerésében a liberális ideológiának, a liberalizmus értékeinek hatalmas szerepe van – a társadalmi demokratizáció első jelentős kérdéseit éppen a liberalizmus fogalmazta meg –, az viszont nem közismert, hogy már a klasszikus J. S. Mill rámutatott a liberalizmus és a demokrácia közti feszültségekre is. Ugyanis a liberálisok minden hatalmat korlátozni kívánnak: nemcsak az államét, de a népét is. A liberalizmus elsősorban az államhatalom korlátozásának technikája, míg a demokrácia a néphatalom beengedése az államba. A liberalizmus számára a politikai, a demokrata számára a társadalmi és gazdasági demokráciának van prioritása. Az egyenlőség vízszintesen szétteríti a társadalmat, a szabadság függőleges lökést ad neki, a demokrácia a társadalmi integrációval foglalkozik, a liberalizmus az egyéni kezdeményezést és az újítást értékeli.

A 19. század első felében Tocqueville vetette fel az emberek természetes egyenlőtlenségére építő arisztokratikus erkölcsiség és a demokratikus politikai-társadalmi rend szükségszerű összeférhetetlenségének kérdését. A liberalizmus fogalmazta meg a francia forradalom eseményeinek hatására az egyenlőség eszméjét, és ez sokáig nem került kapcsolatba a szocialista eszmékkal. A forradalom nyomán alakultak ki a liberális demokrácia vívmányai, a liberális demokratizmusban összekapcsolódott a népszuverenitás elve, az alkotmányos parlamentarizmus, az egyetemes emberi jogok, a bírói függetlenség, az ellenzék, a közigazgatás bírói ellenőrzésének eszméje. Ezekhez kapcsolódnak azok az intézmények, amelyek a mai politika kötelező összetevői: az általános választójog, az egyenlő képviselőlet a törvényhozásban. A liberális egalitarizmus legfontosabb előfeltevése, hogy az emberek egyenlők a morális felelősségvállalás képességében, ugyanakkor felelősek tetteikért, de nem felelősek egy sor

rajtuk kívül álló körülményért. A politikai hatalomnak egyenlő feltételeket, méltányos esélyegyenlőséget kell biztosítania az emberek számára.

Bár a társadalmi különbségeket tagadó egalitarizmusnak nincs semmiféle alapja, mégis (majdnem) mindenki úgy tesz, mintha az egalitarizmus tételezéseit nyilvánvaló és lapidáris igazságok lennének, amelyeket tüzzel-vassal kész megvédeni. Az emberek között jelentős különbségek vannak, bár egyesek ezt tagadják, például ekképpen: (általában) minden ember tud beszélni, s ez olyan jelentős különbség az összes többi lényhez viszonyítva, amelyik nem tud beszélni, hogy ehhez képest az emberek közti különbségek elenyészőek, szinte említésre sem méltóak. Az egyenlőségi elv hirdetése mögött egy módszertani csapda áll, erről írja Segesváry Viktor: „A ma elfogadott egyenlőségi elv értelmében minden egyénnek joga van azokhoz a jogosítványokhoz és lehetőségekhez, melyek mások rendelkezésére állnak, mivel minden emberi lény egyenlő ontológiai és társadalmi szempontból. Ez azonban egy hamis tétel, mert *semmiféle logikai bizonyítás nem vezet az igazságosság morális követelményétől minden ember teljes azonosságához vagy hasonlóságához, vagyis de facto egyenlőségéhez.* Az általános emberi egyenlőséget lehet és kell erkölcsi alapon követelni, de nem lehet biológiai, társadalmi vagy bármely más tulajdonság alapján bebizonyítani. Végső fokon, az egyenlőség ma uralkodó elve nem más, mint a [természet]tudományok módszerének [...] az emberi világra való alkalmazása” (Segesváry 2006, 31.).

A téveszmék leggyakoribb és mégis alig ismert csoportját képezik az *előítéletek*. Ha egyszer létrejöttek, szívósan öröklődnek, a történelem tényeivé válnak, és alapot szolgáltatnak előítéletes megnyilvánulásoknak. Az előítéletek alapja az emberi megismerés osztályozási, fogalomalkotási gyakorlata, miáltal kategorizálhatóvá, megjegyezhetővé, kommunikálhatóvá válik az ismeretlenségében fenyegető és borzongató világ. Az előítéletek érzelmi beágyazódásuk, egyszerűségük és egyértelműségük folytán a társadalmi megismerés hatásos, elterjedt, tömeges jelenségeinek sorába tartoznak. Az előítélet egy más csoport tagjaira vonatkozó értékítélet, alapját a saját csoport – másik csoport közötti szembenállás képezi, és sem érvényes tapasztalatra, sem racionális érvre nem támaszkodik, viszont érzelmi telítettségű, nem változik, és érzéketlen az egyéni különbségekre. Az előítéletek merev sztereotípiákból származnak, ezek alapja valamilyen érdek, történelmileg örökölt frusztráció, ellenőrizetlen eszme – leggyakoribb forrásuk az etnocentrizmus és az idegengyűlölet. Bibó István szerint az előítéletes megismerés egy-egy társadalmi helyzet foglyainak kényszerű megismerési pótléka, ahol a helyzet résztvevői egymást egy jól meghatározott viszony optikájából kényszerülnek szemlélni (Bibó 1986).

Az előítéletre irányuló kutatások két fontos mozzanatra utalnak: személyes és strukturális tényezőkre. A bűnbakképzés egy olyan attitűd vagy ideológia része, amely révén egy csoport a saját problémáinak okát egy hozzá viszonyítva kiszolgáltatottabb egyénre vagy csoportra hárítja. A bűnbakképzés jellegzetesen olyankor fordul elő, amikor egy csoport tagjai veszélyeztetve érzik magukat, de képtelenek a veszély valódi okát megszüntetni. Theodor Adorno szerint az előítélet a személyiségben gyökerezik (1998), megalkotta az előítéletes személyiség elméletét, amelynek elemei a konformizmus, az intolerancia és a bizonytalanság. Az előítélet lényege, hogy a benne foglalt sztereotip képen a valósággal való szembesülés sem változtat, az ellentmondó tapasztalat sem módosítja a képzet merevségét. Mivel az előítélet szavai a gyűlölet szavai, példák felidézésétől eltekintek, ugyanis a többség–kisebbség viszony által kínált példatár darabjai igen sokunk mindennapi tapasztalatát képezik.

Végül és egyáltalán nem utolsósorban említeni kell azokat az előítéletre épülő *tanításokat*, amelyek akkora tragédiáknak voltak az okozói, mint az übertemensch elméletre alapozott népiirtás. Nietzsche gyilkos eszméket elindító bölcséleti munkájának magyar fordítását már korabeli recenzensei is vehemens bírálattal fogadták (őrült el-

me zűrzavaros szentenciái; senki meg ne vegye ezt a könyvet, nincs benne se tudomány, se szellem, hanem csak káromkodás; aki megvette, dobja a tűzbe, egyébre nem méltó – írta Platz Bonifác 1909-ben), az *Im-ígyen szóla Zarathustra* a politikában meghatározó folyamatoknak lett a forrása. Nietzsche az *államot* a leghidegebb szörnyetegnek, új bálványnak, a népek halálának tekinti, mert a modern állam egyéniségesség mindenhatósága az emberhérosz akadály. Az állam szerinte a jó és gonosz minden nyelvén hazudik, s ha valamije van, lopta azt. Csak ahol az állam megszűnik, ott kezdődik az ember, ott látható a szívárvány, onnan vezet a híd az emberfeletti emberhez. Nietzsche „emberfölötti embere” a jövő embere: számára nincs Isten, nincs lélek, nincs erkölcsi jó és rossz. Számára jó az, amit akarhat, s megtennie hatalmában áll; rablás, gyilkolás, önzés, bosszúállás – mindmegannyi elfogadott dolog. Nietzsche az emberiség történetének céljává az übermenschet, az akarat, cselekvés, nagyra törés, uralkodás és alkotás *egotheista* emberét állítja oda. Az emberi történetnek voltaképp nem a *létért*, hanem a *kiválóságért* való küzdelemnek kellene lennie; a névtelen tömeg, a nyomorultak, a törpék pusztulása árán csak a legerősebbeknek, legenergiusabbaknak szabadna fönny maradniuk, kiválasztódnuk. A többiek sorsa – a pusztulás.

Ez az emberállat filozófiája lehet csak.

És lett a tanításból pogrom.

■ JEGYZETEK

1. http://forum.index.hu/Article/showArticle?na_start=30&na_step=30&t=9117202&na_order (2010.06.25.)
2. Uo.
3. Erről Skinner a 1969-es *Meaning and Understanding in the History of Ideas, illetve Visions of Politics I-III.* (2002) című munkáiban ír. Lásd J. G. A. Pocock: *Quentin Skinner – A politika története és a történelem politikája.* BUKSZ 2005. Tavasz, 86–94.
4. Az apolitikus fogalom értelmezése olykor vitát ébresztő. Az apolitikus nem azonos a pártatlannal. A pártatlannak – bár érdekli a politika, és személyesen részt is vesz benne – „nincs választott pártja”, miközben az apolitikus azért nem választ magának pártot, mert általában nem foglalkozik a politika történéseivel, és így a közvetlen részvétel sem érdekli.
5. Annak függvényében, hogy a politika világának megismerését illetően milyen módszertani alapokra helyezkedünk, beszélünk semlegességről, pártatlanságról, illetve vitathatóságról, interszjektív ellenőrizhetőségről.
6. Az eltérő módszerrel kapott eredmények összehasonlíthatóságára vonatkozó módszertani elv.

■ IRODALOM

- Adorno, Theodor W.: Típusok és tünetegyüttesek. In: Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, identitás, előítélet.* Új Mandátum, Bp., 1998. 68–87.
- Bacon, Francis: *Novum Organum.* Aforizmák a természet magyarázatáról és az ember uralmáról. Fordította Csatlós János. Nippon Kiadó, Bp., 1995.
- Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. 1945–1949.* Magvető, Bp., 1986. 621–797.
- Brubaker, Rogers: A nemzet mint intézményesült forma, gyakorlati kategória, esetleges esemény. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek.* Rejtjel, Bp., 2004.
- Dawkins, Richard: *Isteni téveszme.* Nyitott Könyvműhely, Bp., 2007.
- Durkheim, Émile: A szociológia módszertani szabályai. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.) *Olvasókönyv a szociológia történetéhez.* Új Mandátum, Bp., 2000. 272–313.
- G. Fodor Gábor: *Voegelin for beginners.* Kommentár 2006. 6.
- Gellner, Ernest: *Naționi și naționalism.* Antet, Colectia CEU, Oradea, 1997.
- Habermas, Jürgen: *A társadalomtudományok logikája.* Atlantisz Kiadó, Bp., 1994. 278–345.
- Körösényi András–Tóth Csaba–Török Gábor: *Ki a politológus? Tudós, elemző és más szerepek.* Politikatudományi Szemle, 2008. 2. 7–27.
- Mill, John Stuart: *A szabadságról.* Magyar Helikon, Bp., 1980.
- Nietzsche, Friedrich: *Im-ígyen szóla Zarathustra.* Fordította dr. Wildner Ödön. Bp., 1908.
- Palonen, Kari: *Küzdelem az idővel. A cselekvő politika fogalomtörténete.* L'Harmattan, Bp. 2009.
- Szegesváry Viktor, 2006: *A globalizációs álmok után egy szétöregedett világ felé.* Mikes International, Hága, 2006.
- Strauss, Leo: *Mi a politikai filozófia? Világosság.* 1994. 7.
- Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai.* L'Harmattan Kiadó, Bp., 2003.
- Tocqueville, Alexis: *A demokrácia Amerikában.* Gondolat, Bp., 1983.
- Weber, Max: *A politika mint hivatás.* Kossuth, Bp., 1995.
- Wimmer, Andreas–Glick Schiller, Nina: *Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok.* Magyar Kisebbség, 2005. 3–4. 164–210.

